

In de Middeleeuwen komt het christendom tot bloei. Door kerstening, een langdurig proces waarbij niet-christenen worden bekeerd tot het christelijk geloof, zijn bijna alle inwoners van West-Europa christen. Nieuwe kerken en kloosters schieten als paddestoelen uit de grond. De kerk groeit uit tot een machtig instituut met veel invloed in alle lagen van de samenleving. Dit kruis is een getuigenis van deze groei. Christus wordt afgebeeld als een vorst, een overwinnaar. Niet zijn lijden wordt uitgedrukt maar zijn overwinning.

Er is een fout die als geen andere met wortel en tak in het klooster moet worden uitgeroeid: niemand mag het zich aanmeten om zonder het bevel van de abt iets te geven of aan te nemen, of enig persoonlijk bezit te hebben - absoluut niets: geen boek, geen schrijfplankje, geen pen, helemaal niets. Want zelfs over hun eigen lichaam mogen monniken niet vrijelijk beschikken.

Regel van Benedictus.

Antonius de kluisenaar, Jan van de Venne, tweede kwart 17e eeuw

Antonius houdt echter vol. Medegelovigen bewonderen zijn wilskracht en vestigen zich bij hem in de buurt. Na zijn dood wordt hij als de eerste 'woestijnvader' vereerd.

benedictijnen, heeft zijn oorsprong in Italië. Hier leeft in de zesde eeuw Benedictus van Nursia (ca. 485-560), monnik en kloosterstichter. Benedictus schrijft een richtlijn voor zijn kloosterlingen. Deze 'regel' legt monniken een verbod op persoonlijk bezit en seks op. Bovendien mogen zij het klooster niet verlaten en zijn ze onvoorwaardelijke gehoorzaamheid verschuldigd aan het hoofd van de gemeenschap, de abt. Hun dagen moeten de monniken vullen met *ora et labora*: gebed en werk. In de negende eeuw wordt de regel van Benedictus de meest nagevolgde richtlijn voor het westerse kloosterleven. Kloosterlingen die deze regel volgen noemen we benedictijnen of, wanneer het om de vrouwelijke tak gaat, benedictinessen.

Woestijnvader Antonius

Aan het einde van de derde eeuw trekken christelijke gelovigen in Egypte en Syrië zich terug uit de wereld om hun leven volledig aan God te wijden. Zij zijn de eerste 'monniken'. Het Griekse *monachos* betekent letterlijk 'alleen levend'. Door zich uit de wereld terug te trekken en afstand te doen van alle luxe hopen zij dichterbij God te komen. Sommigen leven met andere monniken in kleine gemeenschappen. Kluisenaars, of heremieten, kiezen voor de volledige eenzaamheid.

De heilige Antonius is een van deze kluisenaars. Op twintigjarige leeftijd schenkt hij al zijn bezittingen aan de armen en trekt zich terug in de woestijn. Daar wordt hij gekweld door duivels die hem proberen te verleiden met naakte vrouwen en bang te maken met verschrikkelijke monsters.

Benedictus en zijn kloosterregel

In het Westen wordt vooral de gemeenschappelijke vorm, het kloosterwezen, populair. Een van de meest invloedrijke kloosterordes, die van de

Missale ordinis sancti Benedicti (Benedictijns misboek), Hagenau, Thomas Anshelm Badensis, 1518

Schenking in ruil voor gebed

Gelovigen schenken land en diensten ten bate van hun zielenheil. Door de aanwezigheid van relieken en de bijzondere levensstijl van de monniken en nonnen zijn kloosters in hun ogen 'heilige' plaatsen. De gebeden die deze 'levende heiligen' uit naam van de gulle schenkers zeggen, helpen de gelovigen om een plek in de hemel te verwerven.

In de vroege Middeleeuwen geven ouders hun kinderen aan kloosters. Niet alleen om hun zonen en dochters een kans op een carrière in de kerk te bieden, ook om een plaats te hebben in de kloosterlijke gebeden.

Gezicht op de benedictijner abdij van Egmond, Claes Jacobsz. van der Heck, 1635

Groei van kloosters

De orde van de benedictijnen komt tot grote rijkdom. De kloostercomplexen worden steeds groter en de kerken steeds rijker gedecoreerd. Zelf op het land werken, zoals Benedictus dat voorschreef, is er in de grote abdiën vaak niet meer bij. Deze werkzaamheden worden overgenomen door lekenbroeders.

Van de oorspronkelijke idealen van de vroegchristelijke monniken is dan volgens velen niet veel meer over. De verrijking van de kloosters leidt tot protesten. Er ontstaan hervormingsbewegingen in het Europese kloosterwezen.

Roep om hervorming: de cisterciënzers

An het einde van de elfde eeuw geven broeders in het Franse klooster Cîteaux de aanzet tot een hernieuwing van de benedictijner traditie. Deze cisterciënzers keren zich af van het luie en weelderige leven in de grote,

Bernardus, Meester van Delft, ca. 1500

rijke kloosters. Ze keren terug naar de oorspronkelijke regel van Benedictus: bid en werk. De cisterciënzers leven zo eenvoudig mogelijk, eten geen vlees, dragen ruw geweven witte kleding en bewerken zelf het land. Ze vestigen zich in onherbergzame streken. Daar maken de monniken grond geschikt voor landbouw.

Alles wat de kloosterlingen nodig hebben, wordt binnen het klooster geproduceerd. De nadruk op boetedoening en het zichzelf wegcijferen spreekt veel gelovigen aan. Ook het charisma van de temperamentvolle en welbespraakte aanhanger, Bernardus van Clairvaux, draagt bij aan de enorme

populariteit van de cisterciënzers. Omstreeks 1200 telt de orde in Europa meer dan vijfhonderd huizen.

Bernardus van Clairvaux (1090-1153)

Volgens de overlevering krijgt de diepgelovige dochter van de Franse hertog van Montbar tijdens haar zwangerschap een visioen. Ze ziet een wit hondje in haar buik en hoort een stem: 'Je wordt moeder van een hond die het huis van God zal bewaken en zal blaffen tegen vertegenwoordigers van het kwaad.' Een paar maanden later wordt Bernardus geboren. Op zijn achtste verjaardag wordt hij naar een klosterschool gestuurd. Daar leert hij lezen en schrijven in het Latijn. Als Bernardus achttien is, sterft zijn moeder. Twijfelend aan de zin van zijn bestaan gaat hij als reactie op zijn strenge, religieuze opvoeding een losbandig leven leiden.

Monnik, Noord-Nederland?, 1500-1520

In 1111 besluit Bernardus echter toch monnik te worden. Hij weet zijn broers over te halen om ook in een klooster in te treden. Ze sluiten zich aan bij de cisterciënzers in het klooster van Cîteaux. Twee jaar later sticht Bernardus een eigen cisterciënzers huis onder de naam Clairvaux: Heldere Vallei. Hij wordt de eerste abt. Door de groeiende populariteit van de cisterciënzers volgen er snel meer stichtingen.

Wist je dat...
... als je een doodzonde begaan had, je ondanks gebiecht te hebben je op een bepaalde manier moest kleden zodat iedereen kon zien dat je een ernstig misdrijf begaan had?

Versijning aan Bernardus, Meester van de Bostonse 'Stads Gods', 1470

Het visioen van Bernardus

Bernardus heeft grote invloed op de mystiek. Deze spirituele beweging bloeit in de twaalfde eeuw. 'Mystiek' verwijst letterlijk naar het 'geheim' van de godservaring. Dit is een emotionele belevenis, waarbij het innerlijk van de mens zich verenigt met God. Bernardus keert zich tegen de rationalistische, wetenschappelijke benadering van geloofsvraagstukken van de *scholae*, de voorlopers van de universiteiten. Hij richt zich niet op de wereld om hem heen, maar zoekt God in zichzelf.

De basis voor de mystieke ervaring ligt volgens Bernardus in de liefde voor Christus en Maria, de hemelse beschermheilige van de cisterciënzer orde. De heilige maagd zou zelfs aan hem zijn verschenen. Tijdens een visioen spuit Maria een straaltje melk uit haar ontblote borst in de mond van Bernardus. Bernardus vraagt haar daarop: 'Waarom, o Maagd, bevochtig jij met je heilige melk mijn keel?' (*Cur tuo lacte pio madidas mea guttura virgo*). Maria antwoordt: 'Opdat jij aan alle volken (melk)vloeiende woorden zult zeggen' (*Omnibus ut populis nactea verba canas*).

Bernardus als 'waakhond van de heer'

Bernardus van Clairvaux is een groot voorstander en beoefenaar van strenge afzondering en stille beschouwing. Toch voelt hij ook een grote betrokkenheid bij wat er zich in de wereld buiten het klooster afspeelt. Regelmatig bestookt hij collega's, bisschoppen, koningen en pausen met brieven waarin hij ze van adviezen voorziet en op de vingers tikt. Bernardus is fel tegenstander van iedereen die anders denkt dan wat de katholieke leer voorschrijft. In 1146 roept Bernardus op verzoek van de paus de christenen zelfs op tot een kruistocht. Niet voor niets beschrijft zijn biograaf hem later als een blaffende waakhond van het christelijke geloof.

Wist je dat...
... Bernardus van Clairvaux in 1150 nogmaals wilde meewerken aan een kruistocht die zijn vriend abt Suger van Saint-Denis trachtte te organiseren.

Bernardus omarmt het kruis, Zwolse Meester, ca. 1480

De strijdlustigheid van Bernardus is kenmerkend voor zijn orde in de twaalfde eeuw. Cisterciënzers gaan mee op kruistocht en zetten zich op verzoek van de paus in om het woord van God in de nog 'heidense' delen van Oost-Europa te verkondigen. Kort na 1200 geeft de paus hen de opdracht om de katharen, een ketterse stroming, in de Zuidfranse Languedoc te bestrijden.

Oproep tot een kruistocht

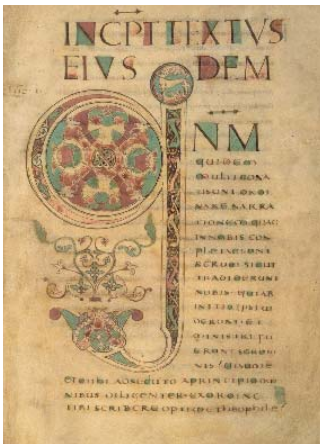
Op 27 november 1095 roept paus Urbanus II in het Franse stadje Clermont de christenen in Europa op om op kruistocht te gaan. Jeruzalem moet uit de handen van de 'ongelovigen', de moslims, worden bevrijd. Vanuit Constantinopel, de hoofdstad van het Oost-Romeinse of Byzantijnse rijk, en Jeruzalem is hem een gerucht ter ore gekomen. 'Een vervloekt volk dat compleet van God is vervreemd ... is de landen van de christenen binnenvallen.'

Het 'vervloekte volk' waarover de paus het in zijn speech heeft, zijn de Seldjoeken. Dit is een tot de islam bekeerd Turks nomadenvolk dat vanaf het midden van de elfde eeuw bijna heel Klein-Azië weet te onderwerpen. De paus spoort zijn toehoorders aan om de verloren gebieden terug te winnen. Zijn oproep is het begin van een grote militaire campagne. West-Europese ridders trekken samen met het 'gewone volk' massaal ten strijde tegen de moslims. Tussen de 60.000 en 100.000 mensen nemen deel aan de Eerste Kruistocht (1096-1099).

De Eerste Kruistocht eindigt met de herovering van Jeruzalem. Hierna volgen er tot in de veertiende eeuw zes kruistochten. Deze gaan gepaard met veel geweld. Langs de route vinden grote slachtpartijen en plunderingen plaats. Vooral joden zijn het slachtoffer van de kruisvaarders. Een joods ooggetuigenverslag verhaalt hoe de kruisvaarders elkaar opjutten: 'Kijk, we gaan een lange reis maken om [...] ons te wreken op de moslims, terwijl er hier in ons midden joden zijn, van wie de voorvaderen Christus zonder reden hebben vermoord en gekruisigd. Laten we ons op hen wreken ...'

Wist je dat...
... waarschijnlijk slechts 4% van de deelnemers aan de Eerste Kruistocht daadwerkelijk terugkwam?

Wist je dat...
... Bernardus van Clairvaux vermoedelijk de schrijver is van het bekende Maria-gebed Memorare dat - niet toevallig - de lievelingsbede van Gerard Reve was.

*Lebuïnuscodex met de teksten van de vier evangelisten, Noord-Frankrijk, ca. 850.
Boekband: Keulen, 11e-12e eeuw*

Volkeren van het boek

Jeruzalem is al meer dan vier eeuwen in islamitische handen als Urbanus de christenen oproept op kruistocht te gaan. Lange tijd leven christenen, joden en moslims in het Midden Oosten in relatieve vrede naast elkaar. In principe laten de islamitische overheersers hun onderdanen vrij in hun geloof. Niet-moslims moeten wel een speciale belasting betalen en het politieke oppergezag van de islam erkennen.

De tolerante houding van de moslims is te verklaren door het feit dat de islam, het christendom en het jodendom dezelfde oorsprong hebben. Alledrie stammen ze af van de aartsvader Abraham, en zijn 'volkeren van het Boek'. Voor de moslims is dit boek de koran, voor de joden de thora en voor de christenen de bijbel. De drie religies erkennen hun gezamenlijke oorsprong. Ze zijn monotheïstisch. Dit betekent dat hun aanhangers in één god geloven. Alleen deze god mag aanbeden worden.

Jeruzalem, een heilige stad

Voor zowel het christendom, als de islam als het jodendom is Jeruzalem een heilige stad. Voor de christenen vormt Jeruzalem het centrum van de

wereld omdat zij geloven dat hier Christus is gekruisigd, begraven en na drie dagen weer opgestaan. De Heilige-Grafkerk, gebouwd op Jezus' graf, herinnert hier aan.

Voor moslims is Jeruzalem heilig omdat Isai (Jezus), voor hen een profeet, hier gestorven is. Mohammed zou hier tijdens een nachtelijk visioen naar de hemel zijn opgestegen. Op de plaats waar Mohammed naar boven zweefde, is later de Rotskoepel gebouwd. Voor de joden is Jeruzalem heilig omdat koning David deze plek tot zijn stad maakte en koning Salomo hier zijn tempel bouwde. De Klaagmuur staat op de plek waar ooit het joodse tempelcomplex stond.

Model van de Heilige-Grafkerk te Jeruzalem, Betlehem?, ca. 1675

Pelgrimstochten

Een pelgrimstocht is een reis naar een heilige plek om de nabijheid van God te ervaren. De heilige plaatsen kenmerken zich door de aanwezigheid van een reliek (zie infoblad *Woord en Wapen*), het graf van een heilige of omdat er een heilige gebeurtenis, een wonder, heeft plaatsgevonden. Zo reizen pelgrims naar Rome om de graven van de apostelen Petrus en Paulus te bezoeken, naar Betlehem om Jezus' geboorteplaats te zien en naar Jeruzalem om daar in Jezus' voetsporen de kruisweg te lopen. Pelgrims komen uit alle lagen van de bevolking. Ze zijn makkelijk te herkennen aan hun pelgrimsstaf en

Pelgrim, Zuid-Duitsland, ca. 1490

breedgerande hoed. Op die hoed dragen ze vaak een pelgrimsteken, als aandelenken van het pelgrimsoord dat ze bezocht hebben. In de Middeleeuwen is reizen een dure, tijdrovende en gevaarlijke aangelegenheid. Daarom zijn verre pelgrimstreizen vooral aan vorsten, edellieden en geestelijken voorbehouden. Per dag kan een pelgrim lopend zo'n dertig kilometer afleggen, per schip 120 kilometer. De afstand Utrecht-Jeruzalem is hemelsbreed zo'n 3322 kilometer. Reken maar uit.

Onderweg liggen gevaren op de loer, zoals struikrovers, piraten, lawines, noodweer en schipbreuk. Toch ondernemen veel gelovigen in de Middeleeuwen de lange, gevaarlijke tochten om een aflaat te verdienen of omdat de bedevaart ze als straf en boete is opgelegd.

Pelgrimsteken met Sint-Christoffel, herkomst onbekend, ca. 1475

Engelen dragen de zielen in een doek van het vagevuur naar de hemel, Meester van de Woodhull-Harberton Getijden, ca. 1490-1495

De biecht

Ontvang de heilige Geest. Als jullie iemands zonden vergeven, dan zijn ze vergeven; vergeven jullie ze niet, dan zijn ze niet vergeven.' (Johannes 20, 22-23) Volgens de bijbel zijn dit de woorden die Jezus tegen de apostelen sprak na zijn opstanding uit de dood. Zondaars zijn tot de hel veroemd (zie infoblad *Meditatie en Devotie*), tenzij ze om vergeving vragen en zich met God verzoenen. Een zonde is een overtreding van Gods geboden en de daarop geïnspireerde kerkelijke leefregels. De ergste zonden zijn: hoogmoed, hebzucht, lust, afgunst, gulzigheid, woede en luiheid. Vergeving van zonden kan uitsluitend via de biecht gebeuren. Biechten is het vertellen van alle zonden om zo het geweten te zuiveren.

In de Middeleeuwen vertelt de zondaar aan de priester, zijn biechtvader, zijn zonden in een persoonlijk gesprek. Hierop legt de priester hem

Het vagevuur

Behalve dat de zondaar op aarde moet boeten voor zijn misstappen, zal hij na zijn dood ook een bepaalde tijd straf moeten ondergaan in het vagevuur. Dit is als het ware een voorportaal van de hemel (zie infoblad *Meditatie en Devotie*). Om de tijd in het vagevuur te verkorten, kan de schuldi-ge een beroep doen op bemiddelaars, zoals priesters en kloosterlingen. Hun missen en gebeden komen het zielenheil van de zondaar ten goede. Machtige voorsprekers in de

hemel zijn de heiligen (zie infoblad *Woord en Wapen*). Zelfs wanneer een christen gestorven is, kunnen zijn nabestaanden de hulp van heiligen en geestelijken inroepen zodat de ziel sneller in de hemel komt.

Aflaten

De gelovige kan zijn straf in het vagevuur ook afkopen. Tegen betaling van een som geld of in ruil voor speciale verdiensten zoals een bedevaart verleent de paus of de bisschop hem een 'aflaat'. Een aflaatbrief scheldt de gelovige de straf kwijt die hij anders in het vagevuur had moeten ondergaan.

Naast de volledige aflaat bestaat er ook de partiële, of gedeeltelijke, aflaat. De eerste aflaten worden in de tijd van de kruistochten verstrekt, vanwege de gevaren van de reis. Later gebruikt de kerk aflaten ook om bijvoorbeeld nieuwe bouwprojecten te kunnen financieren. Op deze manier is de bouw van de Utrechtse Dom en de Sint Pieter in Rome betaald. De aflaathandel schiet veel gelovigen in het verkeerde keelgat (zie infoblad *Humanisme en Hervorming*).

Wist je dat...
...je door het bezoeken van de St.-Pieterskerk, ook nu nog, in Rome aflaten kan verdienen? Je moet dan wel Petrus' graf in de crypte bezoeken.

Gekruisigde Christus; gebed met volle aflaatbepalingen voor aflaat van paus Pius VII, 1862

Literatuur

- <http://www.digischool.nl/ckv2/kerk>
- T. Asbridge, *De Eerste Kruistocht. De oorsprong van het conflict tussen islam en christendom*, Amsterdam 2006
- I. Bejczy, *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld*, Bussum 2001
- D.E.H. de Boer, J. van Herwaarden en J. Scheurkogel, *Middeleeuwen*, Groningen 1995
- J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2005
- B. Hellemans en J. Riley-Smith, *De kruistochten*, Utrecht/Zwolle 2005
- C.G. van Leeuwen e.a., *Herkennen wij de middeleeuwen?*, Amsterdam 1988
- A. Maalouf, *Rovers, christenhonden, vrouwenschenkers: de kruistochten in Arabische kronieken*, Utrecht 1991
- K.M. Setton e.a., *Riddertijd, dagelijks leven in de Middeleeuwen*, Bussum 1977
- G. Tate, *De kruistochten*, Antwerpen 1993
- K. Verleyen en F. Leys, *Kruis of zwaard, verhalen over de Middeleeuwen*, Leuven 1995

Tijdslijn

356	Antonius sterft
ca. 485-580	Benedictus van Nursia
910	Abdij van Cluny gesticht
1073	Gregorius VII paus
1096-1099	Eerste Kruistocht
1098	stichting klooster Cîteaux
1115	Bernard van Clairvaux stelt zijn kloosterregels op
1147-1149	Tweede Kruistocht
1202-1204	Vierde Kruistocht
1217-1221	Vijfde Kruistocht, Frederik II koning van Jeruzalem
1228-1229	Zesde Kruistocht
1248-1254	Zevende Kruistocht
1270	Achtste Kruistocht
1338	begin Honderdjarige oorlog (1338-1453)
1347-1351	pestepidemie

museum Catharijneconvent

Colofon

©Museum Catharijneconvent, 2007

Afdeling Onderzoek & Educatie

Tekst: Sanne Frequin, Janneke Raaijmakers

Fotografie: Ruben de Heer

Vormgeving: Manifesta, Rotterdam